

УДК: УДК 343.1:341.231.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.61>

ПРАВО НА СВОБОДУ ТА ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: СПІВВІДНОШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА СТАНДАРТІВ ЄСПЛ

Супрун-Ковальчук Т.М.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічних дисциплін
Комунального закладу вищої освіти
«Барський гуманітарно-педагогічний коледж
імені Михайла Грушевського»
ORCID: 0000-0001-7407-457X*

Діденко Є.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри «Право та економічно-фінансова безпека»
Академії рекреаційних технологій і права
ORCID: 0000-0001-6037-4408*

Супрун-Ковальчук Т.М., Діденко Є.В. Право на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі: співвідношення національного регулювання та стандартів ЄСПЛ.

Вказується, право на свободу та особисту недоторканність є одним із фундаментальних прав людини, без належного забезпечення якого неможливе функціонування демократичної правової держави. У кримінальному процесі це право зазнає найбільш інтенсивних і тривалих обмежень, що зумовлює підвищені вимоги до законності, обґрунтованості та пропорційності відповідних процесуальних рішень. Україна, ратифікувавши Європейську конвенцію з прав людини, взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному право на свободу та особисту недоторканність відповідно до статті 5 Конвенції. Водночас практика Європейського суду з прав людини свідчить про сталу тенденцію констатації порушень цього права у кримінальних провадженнях проти України, що вказує на наявність системних проблем у сфері правозастосування.

У статті здійснено комплексний теоретико-прикладний аналіз права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі крізь призму співвідношення національного кримінального процесуального регулювання та стандартів, сформованих у практиці Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано, що право на свободу та особисту недоторканність є фундаментальним стандартом кримінального процесу, який визначає межі допустимого втручання держави у сферу особистої автономії людини в умовах кримінального переслідування.

Проаналізовано зміст і правову природу статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, розкрито особливості її автономного тлумачення у практиці ЄСПЛ, зокрема щодо поняття «позбавлення свободи», критеріїв законності, обґрунтованості та пропорційності обмежень. Досліджено конституційні засади забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, а також положення Кримінального процесуального кодексу України, що регламентують затримання особи, застосування та продовження тримання під вартою, а також судовий контроль за обмеженням свободи.

Особливу увагу приділено аналізу проблем правозастосовної практики, зокрема формалізації судового контролю, автоматизму продовження строків тримання під вартою, недостатньої індивідуалізації оцінки ризиків та обмеженого застосування альтернативних запобіжних заходів. На підставі аналізу рішень ЄСПЛ у справах проти України зроблено висновок про наявність системних порушень статті 5 Конвенції, що свідчить про розрив між нормативною моделлю кримінального

процесуального регулювання та реальною практикою її застосування. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення національного кримінального процесуального правозастосування з урахуванням стандартів ЄСПЛ.

Ключові слова: право на свободу, особиста недоторканність, кримінальний процес, Європейська конвенція з прав людини, ЄСПЛ, запобіжні заходи, тримання під вартою.

Suprun-Kovalchuk T.M., Didenko E.V. Right to liberty and personal security in criminal proceedings: the relationship between domestic regulation and ECHR standards.

It is indicated that the right to liberty and security of person is one of the fundamental human rights, without which the functioning of a democratic legal state is impossible. In criminal proceedings, this right is subject to the most intense and prolonged restrictions, which leads to increased requirements for the legality, reasonableness and proportionality of the relevant procedural decisions. Ukraine, having ratified the European Convention on Human Rights, has undertaken to guarantee everyone the right to liberty and security of person in accordance with Article 5 of the Convention. At the same time, the practice of the European Court of Human Rights indicates a steady trend of finding violations of this right in criminal proceedings against Ukraine, which indicates the presence of systemic problems in the field of law enforcement.

The article provides a comprehensive theoretical and practical analysis of the right to liberty and personal integrity in criminal proceedings through the prism of the relationship between national criminal procedural regulation and standards established in the practice of the European Court of Human Rights. It is argued that the right to liberty and security of person is a fundamental standard of criminal procedure, which defines the limits of permissible state interference in the sphere of personal autonomy of individuals in the context of criminal prosecution.

The content and legal nature of Article 5 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms are analyzed, and the peculiarities of its autonomous interpretation in the practice of the ECHR are revealed, in particular regarding the concept of “deprivation of liberty” and the criteria of legality, reasonableness, and proportionality of restrictions. The constitutional foundations for ensuring the right to liberty and personal inviolability are examined, as well as the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine governing the detention of persons, the application and extension of custody, and judicial control over restrictions on liberty.

Particular attention is paid to the analysis of problems in law enforcement practice, in particular the formalization of judicial control, the automatic extension of detention periods, insufficient individualization of risk assessment, and the limited use of alternative preventive measures. Based on an analysis of ECHR decisions in cases against Ukraine, it is concluded that there are systemic violations of Article 5 of the Convention, which indicates a gap between the normative model of criminal procedural regulation and the actual practice of its application. Proposals are formulated to improve national criminal procedural law enforcement, taking into account ECHR standards.

Key words: right to liberty, personal inviolability, criminal proceedings, European Convention on Human Rights, ECHR, preventive measures, detention.

Постановка проблеми. Право на свободу та особисту недоторканність є одним із фундаментальних прав людини, без належного забезпечення якого неможливе функціонування демократичної правової держави. У кримінальному процесі саме це право зазнає найбільш інтенсивних і тривалих обмежень, що зумовлює підвищені вимоги до законності, обґрунтованості та пропорційності відповідних процесуальних рішень.

Україна, як держава-учасниця Європейської конвенції з прав людини, взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному право на свободу та особисту недоторканність відповідно до статті 5 Конвенції. Водночас аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить про сталу тенденцію констатації порушень цього права у кримінальних провадженнях проти України, що вказує на наявність глибоких проблем у сфері правозастосування.

Національне кримінальне процесуальне законодавство містить розгалужену систему гарантій свободи особи, зокрема конституційні приписи та положення Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) щодо затримання, застосування та продовження запобіжних заходів, судового контролю. Однак формальна наявність таких гарантій не завжди трансформується у їх реальне забезпечення на практиці.

Метою цієї статті є науковий аналіз співвідношення національного регулювання права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі України зі стандартами, сформованими у практиці ЄСПЛ, а також виявлення основних проблем і шляхів їх подолання.

Стан опрацювання проблематики. Питання права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі, зокрема співвідношення національного регулювання та стандартів ЄСПЛ, у своїх наукових працях досліджували такі вітчизняні науковці, як: Н.М. Ахтирська, В.І. Борисов, А.П. Бущенко, Т.В. Варфоломєєва, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, В.П. Колісник, О.М. Кучинська, Р.О. Куйбіда, О.М. Литвинов, В.Т. Маляренко, В.І. Марчук, М.А. Погорєцький, О.П. Рябчинська, В.Я. Тацій, В.В. Тютюгін, М.І. Хавронюк, О.З. Хотинська-Нор, С.В. Шевчук, О.Г. Яновська. Водночас, попри наявність ґрунтовного наукового доробку зазначених учених, слід констатувати, що проблематика права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі не вичерпана. Залишається недостатньо дослідженим комплексне співвідношення національного кримінального процесуального регулювання зі стандартами ЄСПЛ саме у контексті їх практичного застосування судами, з урахуванням сучасної судової практики, системних рішень ЄСПЛ проти України та умов функціонування кримінальної юстиції в період надзвичайних і воєнних правових режимів. Це зумовлює потребу в подальших наукових дослідженнях, спрямованих на поглиблений аналіз ефективності національних процесуальних гарантій свободи особи, удосконалення механізмів судового контролю та вироблення практичних рекомендацій щодо повнішої імплементації конвенційних стандартів у кримінальне провадження України.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу та особисту недоторканність є одним із базових, системоутворювальних стандартів кримінального процесу, що визначає допустимі межі втручання держави у сферу особистої автономії людини під час здійснення кримінального переслідування [1; 2]. Його фундаментальний характер зумовлений тим, що кримінальний процес за своєю природою пов'язаний із застосуванням примусу, а отже, потребує особливо жорстких правових гарантій, спрямованих на недопущення свавільного позбавлення або обмеження свободи особи [3].

У конституційно-правовому вимірі право на свободу та особисту недоторканність закріплене як невідчужуване та безпосередньо діюче право, що підлягає захисту від будь-яких форм незаконного чи непропорційного обмеження з боку органів державної влади. У кримінальному процесі воно виконує роль обмежувального принципу, який зумовлює зміст і спрямованість процесуальних норм, що регламентують затримання, тримання під вартою, застосування запобіжних заходів, примусове доставлення, а також інші форми процесуального примусу.

Як фундаментальний стандарт кримінального судочинства, право на свободу та особисту недоторканність має подвійну природу. З одного боку, воно виступає суб'єктивним публічним правом особи, що гарантує захист від свавільного позбавлення свободи. З іншого боку, воно є об'єктивним стандартом організації кримінального процесу, який зобов'язує державу вибудовувати процедури кримінального переслідування таким чином, щоб будь-яке обмеження свободи було законним, необхідним, обґрунтованим і пропорційним поставленій процесуальній меті.

У контексті європейських стандартів це право отримує розширене тлумачення через практику Європейського суду з прав людини, який розглядає статтю 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як одну з ключових гарантій верховенства права. У рішеннях ЄСПЛ неодноразово підкреслюється, що право на свободу та особисту недоторканність не зводиться виключно до формальної законності затримання або тримання під вартою, а охоплює вимогу відсутності свавілля, наявності «обґрунтованої підозри», оперативного судового контролю та ефективної можливості оскарження будь-якого обмеження свободи 4; 5].

Фундаментальний характер зазначеного права проявляється і в тому, що воно має пріоритетне значення серед інших процесуальних прав підозрюваного та обвинуваченого. Саме від дотримання стандартів свободи особи залежить реальність реалізації права на захист, права на справедливий суд, принципу змагальності та рівності сторін. Незаконне або непропорційне обмеження свободи неминуче деформує весь подальший перебіг кримінального провадження та знижує довіру до правосуддя [6].

У національному кримінальному процесі право на свободу та особисту недоторканність слід розглядати як методологічний орієнтир для правозастосовної діяльності суду, а не лише як декларативну норму. Це означає, що суд при вирішенні питань, пов'язаних із застосуванням процесуального примусу, має виходити з презумпції свободи особи, розглядаючи позбавлення або обмеження свободи як винятковий захід, допустимий лише за умов доведеної необхідності та за відсутності менш обтяжливих альтернатив.

Отже, право на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі виступає не лише як окреме суб'єктивне право учасника провадження, а як універсальний стандарт правової держави, що визначає якість, легітимність і справедливість кримінального судочинства загалом. Саме через призму цього права має оцінюватися відповідність національного кримінального процесу сучасним європейським стандартам захисту прав людини. Особливістю підходу ЄСПЛ є автономне тлумачення поняття «позбавлення свободи». Суд послідовно виходить з матеріального, а не формального підходу, оцінюючи реальний характер і наслідки обмеження свободи, незалежно від його національно-правової кваліфікації. Так, у справі *Guzzardi v. Italy* Суд зазначив, що навіть заходи адміністративного або превентивного характеру можуть становити позбавлення свободи, якщо вони істотно обмежують фізичну свободу пересування особи [7].

У кримінальному процесі ключовим є розмежування між короткостроковими обмеженнями свободи (затримання) та тривалими формами позбавлення свободи (попереднє ув'язнення). Обидві форми підпадають під дію статті 5 Конвенції, однак вимагають різного ступеня процесуальних гарантій, що чітко простежується у практиці ЄСПЛ [8].

Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виокремити низку сталих стандартів, які формують зміст права на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі [4; 6].

Передусім, це вимога законності позбавлення свободи, яка включає не лише формальну відповідність національному законодавству, але й його якість. Закон, що регулює підстави та порядок затримання або тримання під вартою, повинен бути доступним, передбачуваним і таким, що унеможливорює свавільне тлумачення. У рішенні *Winterwerp v. the Netherlands* Суд наголосив, що навіть дотримання формальних процедур не усуває порушення статті 5, якщо сама правова база не відповідає принципу правової визначеності [9].

Другим ключовим стандартом є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення. ЄСПЛ послідовно зазначає, що обґрунтована підозра повинна ґрунтуватися на фактах або інформації, достатніх для переконання об'єктивного спостерігача у можливій причетності особи до кримінального правопорушення. Посилання виключно на формальні підстави або тяжкість обвинувачення визнається Судом недостатнім [10].

Важливим елементом є також обов'язок негайного інформування особи про підстави затримання. Це право має функціональний характер, оскільки забезпечує можливість ефективного оскарження законності позбавлення свободи. У рішенні *Brogan and Others v. the United Kingdom* Суд підкреслив, що затримана особа повинна бути поінформована про підстави затримання у простій і зрозумілій формі [11].

Не менш значущим стандартом є швидкий та ефективний судовий контроль. ЄСПЛ вимагає, щоб особа була доставлена до суду у найкоротший строк, а суд мав реальні повноваження оцінити як законність, так і обґрунтованість тримання під вартою. Формальний або декларативний характер такого контролю визнається несумісним зі статтею 5 Конвенції.

В свою чергу, національне законодавство України у сфері забезпечення права на свободу та особисту недоторканність загалом відображає основні конвенційні стандарти. Стаття 29 Конституції України встановлює загальну заборону свавільного позбавлення свободи та закріплює судовий порядок застосування арешту і тримання під вартою [12]. Конституційний припис також закріплює вимогу негайного судового контролю, право на оскарження затримання та обов'язок держави забезпечити звільнення особи у разі незаконного позбавлення свободи.

КПК України деталізує ці положення, передбачаючи процедури затримання, строки доставлення до суду та порядок обрання запобіжних заходів [13].

Процесуальний інститут затримання врегульовано у статтях 207–213 КПК України. Так, стаття 207 КПК України встановлює загальну заборону незаконного затримання та покладає на будь-яку службову особу обов'язок негайно звільнити особу у разі відсутності законних підстав для обмеження свободи. Стаття 208 КПК України визначає вичерпний перелік підстав для затримання без ухвали слідчого судді, що загалом відповідає вимозі передбачуваності закону [13], сформульований у практиці ЄСПЛ.

Водночас, на практиці виникають проблеми, пов'язані з розширеним тлумаченням підстав затримання, зокрема категорії «безпосереднього переслідування» або «очевидних ознак кримінального правопорушення». Такий підхід створює ризик фактичного свавілля, що суперечить стандартам статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Крім того, стаття 209 КПК України, яка визначає момент затримання, формально закріплює матеріальний підхід до обчислення строків обмеження свободи. Однак у правозастосовній практиці досі

трапляються випадки де-факт затримання без належної процесуальної фіксації, що неодноразово стало предметом критики з боку ЄСПЛ у справах проти України (зокрема *Yeloyev v. Ukraine*) [16].

Ключовою гарантією права на свободу є судовий контроль, який реалізується через інститут слідчого судді. Відповідно до статті 211 КПК України, строк затримання без ухвали суду не може перевищувати 72 години, протягом яких особа має бути доставлена до суду для вирішення питання про застосування запобіжного заходу [13].

Разом із тим, проблемним залишається реальний зміст судового контролю. Аналіз судової практики свідчить, що під час розгляду клопотань про обрання або продовження тримання під вартою суди нерідко обмежуються формальним відтворенням доводів сторони обвинувачення, не здійснюючи самостійної оцінки ризиків, передбачених статтею 177 КПК України [13].

Такий підхід суперечить стандартам ЄСПЛ, згідно з якими суд повинен перевіряти не лише формальну законність, а й обґрунтованість та необхідність подальшого обмеження свободи (рішення у справах *Kharchenko v. Ukraine*, *Ignatov v. Ukraine*) [17].

Відповідно до статті 183 КПК України, тримання під вартою визначається як винятковий запобіжний захід, який застосовується лише за умови доведеності неможливості запобігання ризикам шляхом застосування більш м'яких заходів.

Попри це, у національній практиці тримання під вартою фактично залишається домінуючим запобіжним заходом, особливо у справах про тяжкі та особливо тяжкі злочини. Альтернативні заходи, передбачені статтями 179-182 КПК України (особисте зобов'язання, порука, застава, домашній арешт), часто розглядаються судами формально, без належної аргументації.

Це свідчить про розрив між нормативною моделлю КПК та реальними підходами правозастосування, що системно фіксується у рішеннях ЄСПЛ щодо України.

Особливу цінність для аналізу співвідношення національного регулювання та стандартів ЄСПЛ має практика Суду у справах проти України. У низці рішень ЄСПЛ констатував не поодинокі, а системні порушення статті 5 Конвенції.

Так, у справі *Kharchenko v. Ukraine* Суд визнав, що тривале тримання заявника під вартою без належного судового рішення та без індивідуальної оцінки ризиків є несумісним із вимогами Конвенції [15]. Аналогічні висновки були зроблені у справах *Yeloyev v. Ukraine*, *Ignatov v. Ukraine*, де Суд підкреслював автоматизм продовження строків тримання під вартою та відсутність ефективного судового контролю [16; 17].

Ці рішення дозволяють зробити висновок про те, що проблеми забезпечення права на свободу в Україні мають структурний характер і пов'язані не лише з окремими помилками, а з усталеною практикою правозастосування.

Як результат, дослідження чинного КПК України дозволяє виокремити низку прогалин та проблемних аспектів:

- відсутність чітких критеріїв оцінки ризиків, передбачених статтею 177 КПК України, що сприяє їх декларативному використанню.
- недостатня регламентація стандартів мотивування судових рішень щодо тримання під вартою та продовження строків обмеження свободи.
- відсутність ефективних процесуальних механізмів реагування на *de facto* позбавлення свободи, що не оформлене відповідно до вимог КПК.
- неврегульованість питання компенсації за незаконне або необґрунтоване тримання під вартою у кримінальному процесі, що знижує превентивний потенціал гарантій статті 5 Конвенції.

Висновки. З урахуванням стандартів ЄСПЛ та виявлених проблем національної практики доцільно визначити кілька пріоритетних напрямів удосконалення.

По-перше, необхідно посилити вимоги до мотивування судових рішень щодо застосування та продовження тримання під вартою, зобов'язавши суди наводити конкретні фактичні підстави та оцінювати можливість застосування альтернативних заходів.

По-друге, важливим є формування стійкої практики прямого застосування стандартів ЄСПЛ судами загальної юрисдикції, що передбачає не лише формальне посилення на рішення Суду, але й реальне врахування його правових позицій.

По-третє, доцільним є вдосконалення механізмів виконання рішень ЄСПЛ на національному рівні, зокрема шляхом узагальнення судової практики та внесення змін до процесуальних підходів.

Проведений аналіз дає підстави дійти висновку, що право на свободу та особисту недоторканність у кримінальному процесі України перебуває у стані нормативної відповідності стандартам Європей-

ської конвенції з прав людини за одночасної практичної невідповідності, яка проявляється у системних порушеннях, констатованих ЄСПЛ.

З метою вдосконалення забезпечення права на свободу та особисту недоторканність доцільно: посилити вимоги до мотивування судових рішень щодо застосування та продовження тримання під вартою; забезпечити реальне врахування стандартів ЄСПЛ у національній судовій практиці; розширити застосування альтернативних запобіжних заходів як пріоритетних форм забезпечення кримінального провадження; посилити механізми виконання рішень ЄСПЛ на національному рівні.

Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню рівня захисту права на свободу та особисту недоторканність і зміцненню принципу верховенства права у кримінальному процесі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. Львів: Світ, 2004. 216 с.
2. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини: монографія. Київ: Юстініан, 2011. 464 с.
3. Погорецький М.А. Права людини у кримінальному процесі України: монографія. Київ: Алерта, 2015. 336 с.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР.
5. Lawless v. Ireland, judgment of 1 July 1961, European Court of Human Rights.
6. Saadi v. the United Kingdom, judgment of 29 January 2008, European Court of Human Rights.
7. Guzzardi v. Italy, judgment of 6 November 1980, European Court of Human Rights.
8. Engel and Others v. the Netherlands, judgment of 8 June 1976, European Court of Human Rights.
9. Winterwerp v. the Netherlands, judgment of 24 October 1979, European Court of Human Rights.
10. Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom, judgment of 30 August 1990, European Court of Human Rights.
11. Brogan and Others v. the United Kingdom, judgment of 29 November 1988, European Court of Human Rights.
12. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI.
14. Капліна О.В. Запобіжні заходи у кримінальному провадженні: монографія. Харків: Право, 2016. 256 с.
15. Kharchenko v. Ukraine, judgment of 10 February 2011, European Court of Human Rights.
16. Yeloyev v. Ukraine, judgment of 6 November 2008, European Court of Human Rights.
17. Ignatov v. Ukraine, judgment of 15 December 2016, European Court of Human Rights.